

Beata Dorosz

Instytut Badań Literackich PAN

ORCID: 0000-0003-2657-1680

Literatura emigracyjna w drugim obiegu. Rekonesans bibliograficzny*

„Na początku była bibliografia. Jest to zjawisko stałe, o cechach wszelkiej prawidłowości: zbieractwo materiału wyprzedza jego opracowanie”¹ – to stwierdzenie sprzed ponad 70 lat brzmi jak parafraza fragmentu z Biblii; dla bibliografów i dokumentalistów literatury ma swoisty wymiar „wyznania wiary”, a dla innych badaczy pozostaje nie tylko aktualne, ale i nader prawdziwe. Tak się też stało w przypadku literatury emigracyjnej. Zanim powstało pierwsze opracowanie o charakterze naukowym, którym była *Literatura polska na obczyźnie*², wydana w połowie lat 60., pojawiła się *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st 1939* w opracowaniu Janiny Zabielskiej, która gromadzenie informacji dotyczących poloników od początku wojennego wychodźstwa rozpoczęła tuż po wojnie³.

* Znacznie zmieniona i rozszerzona wersja referatu przedstawionego na konferencji naukowej „Książki ponad granicami żelaznej kurtyny. Napływ do kraju i recepcja polskiej literatury emigracyjnej przed 1989 r.”, Instytut Pamięci Narodowej, Oddział Lublin, 23–24 września 2021 r.

¹ T. Mikulski, *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*, [w:] *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, red. K. Budzyk i A. Gryczowa, Wrocław 1951, s. 65.

² *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, praca zbiorowa, red. T. Terlecki, t. 1–2, Londyn 1964–1965.

³ *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st 1939*, Vol. 1: 1939–1951, ed. J. Zabielska, London 1957. Praca ta, kontynuowana

Nie inaczej było w wypadku publikacji drugiego obiegu. Zanim badacze podjęli analizę tego zjawiska w różnych kontekstach (historycznym, politycznym, socjologicznym, literackim *etc.*), powstawały spisy bibliograficzne o różnym zakresie (pozostawmy na boku toczące się na początku lat 90. dyskusje na temat definicji drugiego obiegu oraz jego ram chronologicznych). Do najpopularniejszych należała bez wątpienia tzw. Kamińska, czyli *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce*⁴, wydana w emigracyjnej oficynie Editions Spotkania w Paryżu w roku 1988.

Pozwolę sobie tutaj na krótkie osobiste wspomnienie. W 1988 r. profesor Jadwiga Czachowska, twórczyni i znakomita teoretyczka dokumentacji literackiej, zaprosiła mnie do współpracy przy planowanej przez nią literackiej bibliografii drugiego obiegu. Rozpoczęliśmy pracę w czasie, kiedy jeszcze nie było nadziei na przemiany polityczne w Polsce – w sytuacji, gdy nie tylko publikowanie poza zasięgiem cenzury było nielegalne, ale także gromadzenie w bibliotekach tej produkcji wydawniczej było niedozwolone. Na szczęście bibliotekarze różnych ośrodków zbierali nieoficjalnie te podziemne druki, a dzięki szacunkowi i uznaniu, jakim cieszyła się w tym środowisku prof. Czachowska, możliwe było także konspiracyjne rejestrowanie przez nas tych kolekcji. To sprawiło, że we wrześniu 1988 r. znalazłam się w Lublinie, gdzie dzięki życzliwości Andrzeja Paluchowskiego, ówczesnego dyrektora Biblioteki KUL-u, mogłam spisać tamtejsze drugo-obiegowe zbiory. Świadomie użyłam określenia „konspiracyjne rejestrowanie”, pracowałam bowiem przez kilka dni w jednym z boksów w piwnicy biblioteki, a o mojej tam obecności wiedział tylko pan Dyrektor i jeden

po śmierci jej inicjatorki (zdołała wydać dwa pierwsze tomy) przez kilkoro autorów pod kierunkiem Zdzisława Jagodzińskiego, kierownika Biblioteki Polskiej w Londynie, okazała się ostatecznie dziełem dziewięciotomowym, w latach 1957–2003 opublikowano materiał za okres 1939–1986.

⁴ J. Kamińska [właśc. Władysław i Wojciech Chojnaccy], *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce 13 XII 1981–VI 1986*, Paryż 1988. Kontynuacją było opracowanie Wojciecha Chojnackiego i Marka Jastrzębskiego *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce. Tom drugi: 1 I 1986–31 XII 1987*, Paryż [1993]. – W późniejszym okresie ukazały się jeszcze inne ważne rejestracje bibliograficzne, m.in. M. Jastrzębski, *Materiały do bibliografii druków zwartych wydanych poza zasięgiem cenzury 13 XII 1981–31 XII 1988*, Warszawa 1994; *Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989*, oprac. G. Federowicz, K. Gromadzińska, M. Kaczyńska, Warszawa 1995.

z zaufanych bibliotekarzy. I tak oto w osobie dra Paluchowskiego łączą się wątki – drugoobiegowy i emigracyjny, bo o jego nieocenionych zasługach dla (nielegalnego i na półlegalnego) sprowadzania do kraju i gromadzenia literatury emigracyjnej od dawna powszechnie wiadomo⁵.

W rezultacie penetracji (do lutego 1990 r.) różnych zasobów i zbiorów (także prywatnych) powstała *Literatura i krytyka poza cenzurą 1977–1989. Bibliografia druków zwartych*, wydana w roku 1991. Cieszyliśmy się z prof. Czachowską przywilejem „pionierskości”, była to bowiem pierwsza bibliografia literacka drugiego obiegu, rejestrująca 1918 publikacji wierszy, powieści i opowiadań, utworów dramatycznych, reportaży, wspomnień i pamiętników, felietonów i esejów, prac badawczych, rozmów z pisarzami oraz dokumentów. Zarówno stosunkowo wczesny moment zakończenia prac, jak i zakres ograniczony do publikacji książkowych sprawiły, że bibliografia ta dała tylko częściowy obraz podziemnego ruchu wydawniczego w dziedzinie literatury. W miarę zbliżony do kompletności rejestr przyniosła dopiero bibliografia Jerzego Kandziory i Zyty Szymańskiej *Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr*⁶, wydana osiem lat później, odnotowująca także zawartość literacką, teatralną i filmową wydawanych poza cenzurą czasopism. Opisano w niej 3277 druków zwartych, a objętych bibliografią było 226 czasopism, co przełożyło się na łączną liczbę 6733 opisów bibliograficznych. *Bez cenzury*, przygotowane przez pracowników zespołu Polskiej Bibliografii Literackiej, wzoruje się na niej i stanowi dopełnienie roczników PBL poddawanych cenzurze⁷. Dzięki tej metodologii znalazły się

⁵ Zob. A. Paluchowski, *Problematyka przenikania wydawnictw emigracyjnych do kraju*, [w:] *Emigracja a środowiska kultury niezależnej w kraju*, red. S. Flis, Bydgoszcz–Gdańsk 2014, s. 66–69; J. Kulczycki, *Atakować książkę*, wstęp A. Paluchowski, oprac. M. Choma-Jusińska, P. Ziętara, Warszawa 2016; P. Sowiński, *Tajna dyplomacja. Książki emigracyjne w drodze do kraju 1956–1989*, Warszawa 2016.

⁶ J. Kandzióra, Z. Szymańska, współpr. K. Tokarzówna, *Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr*, red. J. Kandzióra, Warszawa 1999.

⁷ O formach walki z cenzurą przez bibliografów opracowujących PBL oraz hasła bibliograficzne do pierwszej i drugiej serii *Słownika współczesnych pisarzy polskich* pisała J. Czachowska m.in. w tekstach *Literatura emigracyjna w bibliografiach i słownikach literackich*, „Ruch Literacki” 1990, nr 2/3 oraz *Zmagania z cenzurą słowników i bibliografii literackich w PRL*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 2, red. J. Kostecki i A. Brodzka, Warszawa 1992, s. 214–236.

tu, nieuwzględniane w innych opracowaniach bibliograficznych drugiego obiegu, działały dotyczące szeroko rozumianego życia kulturalnego, np. (co ważne w kontekście niniejszych rozważań) „Życie literackie na emigracji”, czy „Recepcja literatury polskiej za granicą”, a także „Nagrody” – tu zaś dowiadujemy się m.in. o honorowych nagrodach, jakie podziemne pismo „Arka” przyznało polskim pisarzom emigracyjnym: w 1984 r. Józefowi Mackiewiczowi za twórczość prozatorską ze szczególnym uwzględnieniem powieści ostatnio wydanych w kraju poza cenzurą (*Droga donikąd*, *Nie trzeba głośno mówić* oraz *Fakty, przyroda, ludzie*), a w roku 1985 Gustawowi Herlingowi-Grudzińskiemu za całość dorobku twórczego.

Po tych uwagach (niezbędnych dla naszkicowania tła do dalszych rozważań) wypada mi z pełnym przekonaniem odwołać się do stwierdzenia wybitnej przedstawicielki życia naukowego polskiej emigracji, Marii Danilewicz Zielińskiej, że „nie ma, jak powszechnie wiadomo, lektury bardziej pasjonującej od czytania bibliografii”⁸. Dodam, że pasjonujące może być w odniesieniu do całości polskiego podziemnego dorobku literackiego z tego okresu⁹ – tu skupię się na niektórych wątkach emigracyjnych, możliwych do wyprowadzenia z „suchych” i tylko pozornie nudnych opisów bibliograficznych i danych statystycznych.

Truizmem będzie stwierdzenie, że drugi obieg służył przede wszystkim zapisywaniu wszelkiego rodzaju „białych plam”, wprowadzając do świadomości czytelniczej to, do czego dostęp eliminowała cenzura – dotyczyło to zarówno tematów (z dziedziny historii czy kultury), jak i nazwisk. Dobitnie świadczy o tym m.in. antologia *Literatura przemilczana. Wybór prozy, poezji, publicystyki, esejów i pamiętników objętych zapisem cenzury w PRL* (cz. 1: 1914–1945, wyd. ok. 1985), w której znaleźć można teksty Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Beaty Obertyńskiej, Sergiusza Piaseckiego, Aleksandra Wata i Kazimierza Wierzyńskiego. Idealnym przykładem nazwiska objętego reżimową anatemą jest często obecny w drugim obiegu Włady-

⁸ M. Danilewiczowa, *Bibliografia Tuwimowska*, „Wiadomości” (Londyn) 1959, nr 3 (696), w cyklu „Nowości krajowe”.

⁹ Marta Fik nie bez kozery recenzję bibliografii *Literatura i krytyka poza cenzurą 1977–1989* zatytułowała *Remanent owoców zakazanych* („Puls” 1992, nr 56), odniosła się w niej bowiem do publikowanych w drugim obiegu dzieł pisarzy z kraju i z emigracji, weryfikując przy tej okazji różne mity.

sław Anders, którego wspomnienia *Bez ostatniego rozdziału* wydano 14 razy! W naturalny w tych okolicznościach sposób autorzy emigracyjni pojawiają się w antologiach na tematy z różnych powodów „niewygodne” dla cenzury, jak np. *O wolność* (wyd. 1981?), *Józef Piłsudski w poezji* (wyd. 1983), *Armia Krajowa* (wyd. 1984) czy *Semper fidelis. Wiersze o Lwowie* (wyd. 1985) oraz *Leopolis. Dzieje i kultura Lwowa* (wyd. 1988). Ale też im samym poświęcona jest *Antologia poezji emigracyjnej* (wyd. 1981) z utworami Stanisława Balińskiego, Jana Lechonia, Józefa Łobodowskiego, Kazimierza Wierzyńskiego i Józefa Wittlina. Nie dziwi też popularność pozacenzuralnych publikacji na temat zbrodni sowieckich – w ten nurt wpisuje się m.in. Melchior Wańkowicz z *Dziejami rodziny Korzeniewskich*, Józef Czapski ze *Wspomnieniami starobielskimi* i *Na nieludzkiej ziemi*, czy Ola (Paulina) Watowa z *Paszporyzacją*.

Marta Fik, poddawszy drobiazgowej analizie *Literaturę i krytykę poza cenzurą 1977–1989*, pisała:

Obowiązują swoiste mody: nie tylko na literaturę antytotalitarną, także na autorów. Widać to było wyraźnie w stosunku do emigracji. Niezwykle długo poza Miłoszem, Gombrowiczem i Herlingiem dostrzega się nielicznych, po roku 1984 przychodzi wielka moda na prozę – budzącego zresztą liczne kontrowersje – Mackiewicza, najpierw niedostrzeganego, a potem od razu znajdującego się u szczytu wydawniczej statystyki. Dopiero u schyłku lat osiemdziesiątych pojawia się, zresztą precedensowo, Leo Lipski, Haupt, Goetel, Sergiusz Piasecki, a także Jerzy Kosiński, którego popularność znów pewnie graniczyłaby ze snobizmem, gdyby inicjatywy w tym względzie nie przejął obieg oficjalny. Nie doczekali się wszakże ani jednego wydania ani Tadeusz Nowakowski, ani poeci grupy „Kontynentów”, ani żaden z autorów z kręgu londyńskich „Wiadomości”¹⁰.

Niektóre z tych wyrażonych w 1992 r. stwierdzeń można zweryfikować, biorąc za podstawę ustalenia w tomie *Bez cenzury 1976–1989*.

Istotnie, najczęściej drukowanym w drugim obiegu autorem polskim był Czesław Miłosz – wyraża to liczba 179 książek wydanych w latach 1978–1989. Zwracam tu uwagę na początkową datę, która dowodzi, że poeta pojawił się na podziemnym rynku wydawniczo-czytelniczym wcześniej

¹⁰ M. Fik, *Remanent owoców zakazanych*.

(wydane przez NOWą zbiory poezji *Miasto bez imienia* oraz *Król Popiel i inne wiersze*) niż został laureatem Nagrody Nobla. Wydarzenie to wywołało ogromne zainteresowanie jego twórczością, które jednak nie okazało się zjawiskiem o trwałym charakterze, co obrazują liczby: w 1978 r. wydano 5 książek Miłosza, w 1979 – 6, w 1980 (roku „noblowskim”) – 46, w 1981 (roku „ponoblowskim”) – 91, ale już w latach następnych były to niemal pojedyncze publikacje (1982 – 2, 1983 – 6, 1984 – 7, 1985 – 7, 1986 – 4, 1987 – 2, 1988 – 1 i 1989 – 1). Bez wątpienia wpłynęło na to wydawanie Miłosza w obiegu oficjalnym – po przyznaniu Nagrody Nobla i po jego pierwszej od prawie 30 lat wizycie w kraju w czerwcu 1981 r.¹¹

Wróćmy jednak do „podziemia”, gdzie utwory poetyckie noblisty pod najróżniejszymi wariantami tytułu (poezje – wiersze – zebrane – wybrane – teksty poetyckie etc.) wydano 36 razy; ponadto najpopularniejszym był traktat polityczny *Zniewolony umysł* (27 wyd.), tomy poetyckie *Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada* (12 wyd.), *Traktat poetycki* i *Traktat moralny* (publikowane w różnych konfiguracjach – razem lub osobno, 11 wyd.), *Miasto bez imienia* (11 wyd.) oraz jego przemówienie w Sztokholmie (bardzo różnorodnie tytułowane – 10 wyd.).

¹¹ Wymienić tu można m.in. wydania Czesława Miłosza *Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada i inne wiersze* (Kraków 1980), *Wiersze wybrane* (Warszawa 1980) czy *Moja wierna mowa* (Toruń 1981). Było to gwałtowne nadrobienie zaległości i uzupełnianie dotkliwej luki w wiedzy literackiej różnych środowisk – pozwolę tu sobie na swego rodzaju dowód anegdotyczny: w 1980 r. pracowałam w Bibliotece Narodowej, po ogłoszeniu, że laureatem literackiej Nagrody Nobla został Czesław Miłosz, w Zakładzie Informacji Naukowej i Instytucie Bibliograficznym urywały się telefony z nerwowymi zapytaniami dziennikarzy – radiowych, telewizyjnych i prasowych – którzy musieli tę informację opatrzyć innymi wiadomościami o autorze, a czuli się do tego kompletnie nieprzygotowani. Notabene z potrzeby natychmiastowego uzupełnienia wiedzy, także bezradnych w tych okolicznościach bibliotekarzy niższego szczebla, zrodził się mój „debiut”: opatrzone biogramem adnotowane zestawienie bibliograficzne *Twórczość Czesława Miłosza*, ekspresowo wydrukowane w „Poradniku Bibliotekarza” jeszcze w 1980 r. (nr 11–12). Na tendencję zrazu nieśmiałego, lecz jednak przenikania w latach 1978–1981 do obiegu oficjalnego literatury emigracyjnej, dotychczas zakazanej, zwróciła uwagę Marta Fik, by wymienić dla przykładu *Poezje Józefa Wittlina* (Warszawa 1978), *Wierzyńskiego Poezje wybrane* (Warszawa 1978) oraz *Poezję i prozę* (Kraków 1981), *Fragmenty dramatyczne* Lechonia (Warszawa 1978), ale dodajmy, że byli to twórcy już nieżyjący (co w oficjalnej polityce wydawniczo-propagandowej nie było bez znaczenia).

Dość powszechnie wyrażane przekonanie, że najpopularniejszym autorem drugiego obiegu był Józef Mackiewicz, w bibliografii nie znajduje potwierdzenia. Na podziemnym podium wydawniczym stanął on bowiem na drugim miejscu z liczbą 73 wydanych książek. W przeciwieństwie do Miłosza zainteresowanie jego twórczością miało zdecydowanie bardziej stabilny charakter, od kilku do kilkunastu publikacji rocznie (1979 – 1, 1981 – 7, 1983 – 1, 1984 – 7, 1985 – 7, 1986 – 11, 1987 – 14, 1988 – 11, 1989 – 14). Najpopularniejszymi jego utworami były: *Kontra* (9 wyd.), *Zwycięstwo prowokacji* (7 wyd.), *Sprawa pułkownika Miesojedowa* (5 wyd.). Trzeba dodać, że na ogólny bilans wpłynęło niewątpliwie 16 wydań *Zbrodni katyńskiej w świetle dokumentów*, aczkolwiek Mackiewicz był jedynie członkiem zespołu redakcyjnego tej publikacji.

Trzecie miejsce zajął Witold Gombrowicz – 61 książek. Na tę liczbę złożyło się m.in. 16 wydań *Dziennika* z różnych lat, 8 wydań rzekomych *Rozmów z Gombrowiczem* niejakiego Dominique'a de Roux, 5 wydań eseju *Przeciw poetom*, 5 wydań powieści *Pornografia*. Trzeba przy tym pamiętać, że na dynamikę publikacji drugoobiegowych miało wpływ wydawanie w latach 1986–1992 przez krakowskie Wydawnictwo Literackie jego *Dzieł* w 10 tomach.

Wymieńmy dalej: Leszek Kołakowski – 57 książek (w tym *Kłopoty z socjalizmem* – 6 wyd., *Kłopoty z Polską* – 5 wyd., *Tezy o nadziei i beznadziejności* – 5 wyd.); Gustaw Herling-Grudziński – 43 książki (w tym *Dziennik pisany nocą* z różnych lat – 12 wyd., *Inny świat* – 10 wyd.); Marek Hłasko – 30 książek (w tym *Piękni dwudziestoletni* – 9 wyd.), Sławomir Mrożek – 27 książek (w tym 17 razy wydane pod różnymi wersjami tytułu utwory satyryczne *Donosy*); Melchior Wańkowicz – 26 książek, mógłoby się prawie wydawać, że był autorem jednej tylko, bo aż 23 razy wydano *Dzieje rodziny Korzeniowskich*; Józef Czapski, który z 24 książkami jawi się przede wszystkim jako autor wspomnień, bo *Na nieludzkiej ziemi* wydano 9 razy, a *Wspomnienia starobielskie* 8 razy, daleko w tyle pozostawiając jego twórczość eseistyczną (np. *Tumult i widma* – 2 wyd.). Na liczbie 20 pozycji można by postawić granicę – zróbmy jednak jeszcze wyjątek dla Jana Nowaka-Jeziorańskiego z 19 książkami: tu *Kurier z Warszawy* (10 wyd.) oraz *Wojna w eterze i Polska z oddali* (wydane 8 razy w różnych konfiguracjach – łącznie lub osobno) wypełniają w zasadzie cały obraz.

Wyrażone przez Martę Fik przekonanie o istnieniu modnych trendów emigracyjnych w pozacenzuralnym świecie wydawniczo-czytelniczym można po części skonfrontować z przeprowadzoną przez podziemne czasopismo „Res Publica” ankietą „Jakie książki wydane przez autorów polskich poza krajem były dla Pana/Pani szczególnie ważne?”¹², przy czym z badania wykluczono *a priori* Gombrowicza i Miłosza. W odpowiedziach jedenastu uczestników ankiety pojawiły się różne nazwiska i tytuły (co w znacznym stopniu było uwarunkowane profesją osób udzielających odpowiedzi), wyraźnie jednak doceniono *Mój wiek* Aleksandra Wata (4 głosy), *Kuriera z Warszawy* Jana Nowaka-Jeziorańskiego (4 głosy), *Inny świat* Gustawa Herlinga-Grudzińskiego (3 głosy), a także *Armię Krajową w dokumentach* (2 głosy). Szczególnie interesujące zdaje się uzasadnienie wyborów Adama Michnika akcentujące we wskazanych dziełach zupełnie inne aspekty niż te postrzegane w bardziej powszechnym odbiorze:

Inny świat to obok Borowskiego najbardziej przejmujące studium ludzkiej kondycji w systemie totalitarnym. To nieporównany portret polskiego losu w rosyjskim totalitaryzmie. To przede wszystkim jedna z najpiękniejszych książek o miłości bliźniego. Książka ciągle jeszcze niedoceniona, bo jej pasjonujący politycznie temat przesłania jej treści fundamentalne, pozapolityczne. Podziwiam maestrię pisarską, przedstawienie elementarnych, moralno-metafizycznych problemów. – *Mój wiek* to książka o doświadczeniu komunizmu jako doświadczeniu religijnym. To polska replika na *Doktora Faustusa*. To książka o diabolizmie totalnych cywilizacji. Portret intelektualisty jako medium doświadczeń totalnych. Zgadam się z Miłoszem, że nikt nie będzie mógł pisać o życiu intelektualnym w Polsce dwudziestolecia bez uwzględnienia tego dzieła.

Zarówno opinia Marty Fik, jak i rezultaty ankiety „Res Publiki” sprostowały mnie do skonfrontowania popularności autorów emigracyjnych w drugim obiegu z popularnością emigracyjnych twórców wyrażoną w swoistym plebiscycie „Wiadomości”, ogłoszonym w numerze 20 (685) z 17 maja 1959 r., kiedy zadano czytelnikom pytanie: „Kogo wybralibyśmy do emigracyjnej akademii literatury polskiej, gdyby taka akademie po-

¹² „Res Publica” 1980, nr 7; 1981, nr 8. W ankiecie udział wzięli Anna Kamińska, Adam Kersten, Jerzy Kłoczowski, Michał Komar, Adam Michnik, Stanisław Stomma, Jan Józef Szczepański, Jerzy Turowicz, Jan Błoński, Henryk Krzeczowski i Zygmunt Mycielski.

wstała?”. Rozstrzygnięcie ogłoszono w numerze 41 (706) „Wiadomości” z 11 października 1959 r., a w pierwszej piętnastce rezultaty były następujące: 1. Kazimierz Wierzyński – 4656 punktów, 2. Mieczysław Grydzewski – 3362, 3. Ferdynand Goettel – 2853, 4. Józef Wittlin – 2454, 5. Zygmunt Nowakowski – 2187, 6. Marian Kukiel – 2148, 7. Józef Mackiewicz – 2037, 8. Oskar Halecki – 2036, 9. Wacław Grubiński – 1968, 10. Czesław Miłosz – 1866, 11. Tadeusz Nowakowski – 1747, 12. Stanisław Baliński – 1484, 13. Tymon Terlecki – 1429, 14. Jan Rostworowski – 1072, 15. Józef Łobodowski – 1060.

Tu dopowiedzieć wypada, że na 10. lokatę późniejszego noblisty zasadniczy wpływ miała wówczas ciągle jeszcze żywa w środowisku „sprawa Miłosza”, czyli jego decyzja o wyborze statusu emigranta po wcześniejszym zaangażowaniu w reżimową dyplomację, w polskim Londynie oceniana szczególnie negatywnie¹³. Gdy jednak spojrzeć na inne nazwiska, porównanie hierarchii ważności, wyrażonej wynikami plebiscytu, z częstotliwością publikacji tych samych nazwisk w drugim obiegu daje wyjątkowo zaskakujące wyniki. I trudno to (w moim przekonaniu) kłaść wyłącznie na karb upływu czasu, choć trzeba pamiętać, że londyński plebiscyt od początków funkcjonowania pozacenzuralnego ruchu wydawniczego dzieli blisko 20 lat.

Niekwestionowany lider rankingu „Wiadomości”, Kazimierz Wierzyński, według liczby książek wydanych w drugim obiegu plasuje się na 13. miejscu, a na 12 publikacji składa się 8 wydań tomu *Czarny polonez*, uznawanego powszechnie za najbardziej antyreżimowy zbiór jego wierszy, 3 wydania tomu *Krzyże i miecze*, stanowiącego poetycką reakcję na drugą wojnę światową i jej polityczne rezultaty, 1 wydanie wykładu *Współczesna literatura polska na emigracji*, który poeta wygłosił w 1943 r. w Nowym Jorku w ramach cyklu sesji naukowych pt. „Historia literatury polskiej”, inaugurujących działalność Polskiego Instytutu Naukowego w Ameryce. Oprócz książek, w drugoobiegowych czasopismach pojawiły się 73 wiersze Wierzyńskiego – ich tematyka, czy choćby tylko tytuły, mówią same za siebie i tłumaczą pozacenzuralną popularność: *Na rozwiązanie Armii Krajowej*

¹³ Zob. M.A. Supruniuk, *Zagadki Czesława Miłosza: rok 1951 – wstęp do opisu*, „Kresy” 2003, nr 2/3; tenże, *Miłosz’51 – raz jeszcze: studium o pożytku z czytania źródeł*, „Archiwum Emigracji” 2011, z. 1/2.

(drukowany 7 razy), *Msza żałobna w katedrze nowojorskiej* (6 razy), *Na proces moskiewski* (5 razy), *Moralitet o czystej grze* (5 razy) – by wymienić tylko najczęściej publikowane¹⁴.

Patrząc z perspektywy krajowej, na dodatek po nieomal 20 latach, za-uważyć trzeba istotny „awans” Czesława Miłosza z 10. na 1. miejsce, a Józefa Mackiewicza z 7. miejsca na 2. Tadeusz Nowakowski z 11. miejsca lokuje się poza piętnastką, mając na koncie w drugim obiegu 7 publikacji (przy czym 5 to jego reportaże z podróży Jana Pawła II po świecie, a warto zaznaczyć, że literatura związana z papieżem Polakiem to osobny nurt w podziemnym ruchu wydawniczym).

Po zaledwie jednej książce w drugim obiegu mają Ferdynand Goettel (poz. 3. w plebiscycie) i Józef Łobodowski (poz. 15.). Tylko pojedynczymi wierszami ogłoszonymi w czasopismach mogą się „poszczycić” Józef Wittlin (poz. 4.) i Stanisław Baliński (poz. 12.), ale też i wiersze te mają ściśle określony charakter i tytuły – Wittlina *Poeta emigracyjny*¹⁵ i Balińskiego *Polska Podziemna*¹⁶.

Dość szokujące zdaje się, że bibliografia drugiego obiegu odnotowała Tymona Terleckiego (poz. 13. w plebiscycie), jednego z najbardziej aktywnych uczestników życia społeczno-politycznego i kulturalno-literackiego emigracji, a nawet jej teoretyka¹⁷, wyłącznie jako „bohatera” artykułu, w którym omawiano jego eseistykę literacką i teatralną. Natomiast Mieczysław Grydzewski (poz. 2.), Zygmunt Nowakowski (poz. 5.), Marian Kukiel (poz. 6.), Oskar Halecki (poz. 8.), Wacław Grubiński (poz. 9.) i Jan Rostworowski (poz. 14.) w drugim obiegu nie istnieją w ogóle! Trudno to sobie wyobrazić, zważywszy na rolę, jaką każdy z nich odgrywał w emigracyjnym życiu literackim i naukowym, i jakie ożywienie wywoływała każda ich ówczesna publikacja. I trudno to wytłumaczyć. Zamiast tego nasuwa

¹⁴ Trzy pierwsze tytuły pochodziły z tomu *Krzyże i miecze* (Nowy Jork 1946), a *Moralitet o czystej grze* z tomu *Czarny polonez* (Paryż 1968).

¹⁵ J. Wittlin, *Poeta emigracyjny* z cyklu „Esencje” w tomie *Poezje* (Warszawa 1978), przedr. [w:] „Europa” 1988, nr 3.

¹⁶ S. Baliński, *Polska Podziemna* z cyklu „Ballady i pieśni emigranckie” w tomie *Wiersze zebrane* (Londyn 1948), przedr. [w:] „Solidarność Narodu” 1984, nr 11/12.

¹⁷ Zob. T. Terlecki, *Emigracja naszego czasu*, red. N. Taylor-Terlecka, J. Święch, Lublin 2003.

się szereg pytań: czy ich twórczość w PRL-owskich warunkach walki z cenzurą czy przeciw cenzurze okazała się już za mało użyteczna...? Czyżby tak szybko zostali zapomniani?

Ukazywały się wprawdzie w drugim obiegu publikacje, które tę emigracyjną twórczość miały „odpomnieć” lub czyniły przedmiotem badań naukowych (w tej dziedzinie intensywnie rozwiniętych w zasadzie dopiero po 1989 r.), jednak bardziej „kanonizowały” przeszłość niż zachęcały do świeżej lektury i wznowień wydawniczych. W tym nurcie wypada wymienić m.in. materiały z konferencji naukowej (dla której impulsem była Nagroda Nobla dla Miłosza), zorganizowanej przez Instytut Badań Literackich PAN w październiku 1981 r. – a więc mającej poniekąd walor „pionierskości” – zatytułowanej „Literatura źle obecna”¹⁸, czy Jana Zielińskiego (podpisanego pseudonimem Jan Kowalski) *Leksykon polskiej literatury emigracyjnej*¹⁹, którym towarzyszyły przedruki wydanych w Paryżu *Szkiców o literaturze emigracyjnej* Marii Danilewicz Zielińskiej²⁰.

Drugi obieg wydawniczy obficie czerpał z polskiej literatury emigracyjnej, ale liczny i ważny dział stanowiły przekłady – blisko 20% produkcji wydawniczej. Dzięki nim krajowy czytelnik nie stracił żywego kontaktu ze współczesną literaturą światową o wysokich walorach. Wymowa tłumaczonych utworów była jednak niemal zawsze (w mniejszym lub większym stopniu) polityczna: antykomunistyczna czy też ogólniej – antytotalitar-

¹⁸ *Literatura źle obecna. (Rekonesans)*, Londyn 1984, wyd. poza cenzurą; Kraków: X 1986. Literatury emigracyjnej dotyczyły tu referaty: Krzysztofa Dybciaka *Literacka działalność Instytutu Literackiego*, Marii Janion *Ocalenie przez rozpacz* (na temat twórczości Włodzimierza Odojewskiego), Zofii Stefanowskiej *Dziennik Herlinga-Grudzińskiego*, Janusza Stradeckiego *O „Wiadomościach” londyńskich*, Klemensa Szaniawskiego *Metafizyka zniewolenia – świadectwo Aleksandra Wata*, Marty Wyki *Esej jako autobiografia (o Jerzym Stempowskim)*, Jana Zielińskiego *Rekontra* (o twórczości Józefa Mackiewicza), Romana Zimanda *Tyrmand*⁵⁴.

¹⁹ [J. Zieliński], J. Kowalski, *Leksykon polskiej literatury emigracyjnej*, Lublin 1989. Zasadniczy zręb słownika stanowi 100 haseł osobowych pisarzy stale mieszkających na Zachodzie (nie uwzględniono tu nazwisk pisarzy, którzy po wielu latach działalności na emigracji wrócili do kraju, oraz tych, których – jak czytamy w słowie *Od autora* – „status nie jest jasny”: mieszkają wprawdzie za granicą i tam publikują, ale współpracują też z oficjalnymi wydawnictwami w kraju).

²⁰ M. Danilewicz Zielińska, *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Paryż 1978, wyd. poza cenzurą; Wrocław 1981.

na. Nie dziwi też raczej, że wśród najpopularniejszych autorów zagranicznych dominowali także pisarze-emigranci. Tu najliczniejsi byli Rosjanie, w różnych latach opuszczający swoją ojczyznę lub wydalani z niej przez komunistyczne władze: Aleksander Sołżenicyn, laureat literackiej Nagrody Nobla w 1970 r., ekspulsowany ze Związku Radzieckiego w roku 1973, autor 57 pozycji wydanych w drugim obiegu (w tym 22 razy *Archipelag Gułag* czy 8 razy *Zmierzch odwagi*); Iosif Brodski, od 1972 r. mieszkający w Nowym Jorku, noblista z roku 1987, którego *Wiersze i dramaty* NOWa wydała na długo wcześniej, a ogólnie jego bilans to 11 pozycji; Viktor Suvorov, od 1978 r. emigrant w Wielkiej Brytanii, autor 10 publikacji w drugim obiegu (w tym 7 razy *Akwarium*); litewski poeta Thomas Venclova, pozbawiony obywatelstwa Związku Radzieckiego, od 1977 r. mieszkający w Stanach Zjednoczonych, gdzie zaprzyjaźnił się z Czesławem Miłoszem²¹, a w polskiej świadomości literackiej pojawił się tylko dzięki publikacjom w drugim obiegu; Vladimir Nabokov, choć policzony w poczet literatury amerykańskiej, był wszak emigrantem z Rosji po rewolucji październikowej (5 publikacji w drugim obiegu). Brytyjczykiem o żydowsko-węgierskich korzeniach był Arthur Koestler, autor pozacenzuralnego bestselleru *Ciemność w południe* (8 wydań), a inny Węgier — Sándor Kopácsi, od 1975 r. mieszkający w Kanadzie, osiągnął rekord 28 pozycji, na który złożyło się 27 wydań tomu *Węgry 1956: trzynaście dni nadziei*. Wśród Czechów wbrew pozorom najbardziej popularny nie był wcale Vaclav Havel (jedynie 6 książek), którego utwory dramatyczne i eseje polityczne udostępniono polskim odbiorcom już w 1984 r., czyli na długo przed tym jak ich autor stał się jedną z najważniejszych osobistości życia publicznego w Czechosłowacji i o którego działalności opozycyjnej i aresztowaniach pisały często drugoobiegowe czasopisma; na podziemnym rynku wydawniczym zdetronizował go mieszkający od 1975 r. we Francji Milan Kundera, cieszący się 11 publikacjami (w tym 4 wyd. *Nieznosna lekkość bytu* i 4 wyd. *Życie jest gdzie indziej*).

Warto przypomnieć, że z myślą o tym, by polskiemu czytelnikowi zapewnić dostęp do wybitnych dzieł współczesnej literatury światowej i przez to uchronić polską kulturę przed postępującą zaściankowością, powstał nawet – przy poparciu Komitetu Kultury Niezależnej – Bank Prze-

²¹ Zob. Cz. Miłosz, T. Venclova, *Dialog o Wilnie*, Warszawa 1981.

kładów²² (inicjatywa ta po pewnym czasie niestety upadła z powodu stale doskwierającego drugiemu obiegowi braku funduszy).

By dopełnić odpowiedzi na pytanie, co z literatury emigracyjnej wydawano w niezależnych oficynach, trzeba też poświęcić nieco uwagi problemowi przedruków w drugim obiegu (aczkolwiek jest to kwestia trudna do dokładnego ustalenia, wydawcy bowiem nie zawsze informowali o tym, że dana publikacja jest przedrukiem), a najobfitsze źródło tekstów stanowiły publikacje emigracyjne. Wydarzeniem bez precedensu było podpisanie w październiku 1981 r. umowy, na mocy której Instytut Literacki w Paryżu przekazał swe prawa wydawnicze i autorskie Niezależnej Oficynie Wydawniczej w Warszawie; jedynie edycje poszczególnych utworów Gombrowicza i Miłosza wymagały (w myśl jej ustaleń) oddzielnego porozumienia²³. W bibliografii *Literatura i krytyka poza cenzurą 1977–1989* odnotowano ogółem ponad 600 przedruków publikacji emigracyjnych, w tym najczęściej Instytutu Literackiego (240), londyńskich pism „Puls” (41) i „Kontra” (40), paryskich „Spotkań” (40), Polskiej Fundacji Kulturalnej z Londynu (30) oraz funkcjonujących także w Londynie periodyków „Aneks” (29), „Polonia” (28) i „Odnowa” (27). W wydawnictwach niezależnych wykorzystywano także teksty drukowane pierwotnie w czasopismach emigracyjnych, m.in. paryskiej „Kulturze”, „Zeszytach Historycznych”, „Zeszytach Literackich”, „Aneksie”, „Pulsie”, „Kontynencie”, „Kontakcie” i „Spotkaniach”. Szczegółowe dane na temat współpracy w tej dziedzinie polskiego podziemia wydawniczego z emigracyjnym ośrodkiem w Maisons-Laffitte przyniosło opracowanie Mirosława A. Supruniuka, odnotowujące 1073 przedruki²⁴.

Jak pokazano, literatura światowa wprowadzana była w polski obieg czytelniczy m.in. za sprawą publikacji w drugim obiegu – co jednak wydaje się dużo bardziej intrygujące to fakt, że w latach kontroli (jak się wydawało) niemal wszystkich przejawów życia kulturalnego przez partię i cenzu-

²² Zob. *Zakazana literatura: rozmowa z przedstawicielami Komitetu Kultury Niezależnej*, [w:] G. Nawrocki, *Struktury nadziei*, Warszawa 1988, s. 60–68.

²³ Umowa z „Nową”, „Kultura” (Paryż) 1981, nr 11, s. 4–5.

²⁴ M.A. Supruniuk, „Kultura”. *Materiały do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu*, t. 2: *Bibliografia przedruków wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu w niezależnych oficynach wydawniczych w Polsce w latach 1977–1990*, Warszawa 1995.

rę możliwe było przedstawienie drugiego obiegu świata, a jednocześnie polskim środowiskom emigracyjnym na Zachodzie. Wystawa wydawnictw niezależnych zatytułowana *Polska bez cenzury* pokazywana była na Biennale Sztuki w Wenecji w 1977 r. oraz w Polskim Ośrodku Społeczno-Kulturalnym w Londynie w 1978 r., a wystawa pt. *Dziesięć lat wydawnictw niezależnych* odbyła się w 1986 r. w Paryżu i w 1987 r. w Strasburgu. Dwukrotnie wydawnictwa pozacenzuralne prezentowano na Międzynarodowych Targach Książki we Frankfurcie w 1978 i 1985 r., jak również na Harvard University w Stanach Zjednoczonych w 1981 i 1985 r.

Bibliografia to tylko jedno z możliwych spojrzeń i na drugi obieg, i na obecność w nim literatury emigracyjnej. Rozpoczyłam cytatem na temat prymarności bibliografii nad innymi sposobami zajmowania się literaturą – i pozwolę sobie zakończyć także cytatem-opinią wybitnego humanisty, Michała Głowińskiego:

Czytanie bibliografii, choć nie do lektury w zwykłym sensie jest przeznaczona, daje taką satysfakcję, jaką zapewne muzykowi przynosi czytanie partytury. Bibliografia pozwala wyobrazić sobie wszelkie lektury możliwe, tworzy wizje królestwa książek, budzi ochotę na ich poznanie. Bibliografia, jeśli ujawnić ma swe uroki, wymaga lektury umiejętnej, one bowiem nie narzucają się same, są dyskretnie. A także skłaniają do optymizmu. [...] Otóż bibliografie budzą apetyt (i nadzieję) na konsumpcję książek, której nic nie będzie zakłócało, są zapowiedzią wielkiej lektury i wielkich lekturowych wyborów. I to jest właśnie główny, choć utajony, urok tych książek, które z pozoru są tylko suchymi spisami, sporządzonymi według surowych i precyzyjnych reguł zapisu bibliograficznego²⁵.

Mam nadzieję, że powyższe informacje stanowią wystarczający dowód na to, że można czytać bibliografię – na dodatek pod różnymi kątami i w raczej nieograniczonych kontekstach. To kanwa, na której tkąć można różne rozważania o charakterze interpretacyjnym. Wydaje się przy tym, że problematyka funkcjonowania oficyn niezależnych i ich oferty wydawniczej nie straciła nic na badawczej atrakcyjności, mimo upływu ponad 30 lat od zaprzestania ich działalności – wręcz przeciwnie, dla badaczy młod-

²⁵ M. Głowiński: *Dyskretny urok bibliografii*, „Kultura” 1975, nr 23 [rec.: J. Czachowska, R. Loth: *Przewodnik polonisty*].

szego pokolenia to zjawisko historyczne, które można poddać oglądowi z dystansu, także z wykorzystaniem źródeł archiwalnych, niegdyś zupełnie niedostępnych, jakimi są m.in. archiwa Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, czyli krótko mówiąc: cenzury.

LITERATURA

- Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989*, oprac. G. Federowicz, K. Gromadzińska, M. Kaczyńska, Warszawa 1995.
- Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st 1939*, Vol. 1: 1939–1951, ed. J. Zabielska, London 1957.
- Chojnacki W., Jastrzębski M., *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce. Tom drugi: 1 I 1986–31 XII 1987*, Paryż [1993].
- Czachowska J., *Literatura emigracyjna w bibliografiach i słownikach literackich*, „Ruch Literacki” 1990, nr 2/3.
- , *Zmagania z cenzurą słowników i bibliografii literackich w PRL*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 2, red. J. Kostecki i A. Brodzka, Warszawa 1992, s. 214–236.
- Czachowska J., Dorosz B., *Literatura i krytyka poza cenzurą 1977–1989. (Bibliografia druków zwartych)*, Wrocław 1991.
- Danilewicz Zielińska M., *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Paryż 1978, wyd. poza cenzurą: Wrocław 1981.
- Danilewiczowa M., *Bibliografia Tuwimowska*, „Wiadomości” (Londyn) 1959, nr 3 (696).
- Fik M., *Remanent owoców zakazanych*, „Puls” 1992, nr 56.
- Głowiński M., *Dyskretny urok bibliografii*, „Kultura” 1975, nr 23.
- Jastrzębski M., *Materiały do bibliografii druków zwartych wydanych poza zasięgiem cenzury 13 XII 1981–31 XII 1988*, Warszawa 1994.
- Kamińska J. [właśc. Władysław i Wojciech Chojnaccy], *Bibliografia publikacji podziemnych w Polsce 13 XII 1981–VI 1986*, Paryż 1988.
- Kandziora J., Szymańska Z., współpr. Tokarzówna K., *Bez cenzury 1976–1989. Literatura, ruch wydawniczy, teatr*, red. J. Kandziora, Warszawa 1999.
- Kulczycki J., *Atakować książkę*, wstęp A. Paluchowski, oprac. M. Choma-Jusińska, P. Ziętara, Warszawa 2016.
- Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, t. 1–2, praca zbiorowa, red. T. Terlecki, Londyn 1964–1965.

- Literatura źle obecna. (Rekonesans)*, Londyn 1984, wyd. poza cenzurą: Kraków 1986.
- Mikulski T., *Historia literatury wobec zagadnień księgoznawstwa*, [w:] *Studia nad książką poświęcone pamięci Kazimierza Piekarskiego*, red. K. Budzyk i A. Gryczowa, Wrocław 1951.
- Paluchowski A., *Problematyka przenikania wydawnictw emigracyjnych do kraju*, [w:] *Emigracja a środowiska kultury niezależnej w kraju*, red. S. Flis, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Sowiński P., *Tajna dyplomacja. Książki emigracyjne w drodze do kraju 1956–1989*, Warszawa 2016.
- Supruniuk M.A., „Kultura”. *Materiały do dziejów Instytutu Literackiego w Paryżu*, t. 2: *Bibliografia przedruków wydawnictw Instytutu Literackiego w Paryżu w niezależnych oficynach wydawniczych w Polsce w latach 1977–1990*, Warszawa 1995.
- , *Miłosz’51 – raz jeszcze: studium o pożytku z czytania źródeł*, „Archiwum Emigracji” 2011, z. 1/2.
- , *Zagadki Czesława Miłosa: rok 1951 – wstęp do opisu*, „Kresy” 2003, nr 2/3.
- Terlecki T., *Emigracja naszego czasu*, red. N. Taylor-Terlecka, J. Święch, Lublin 2003.
- Umowa z „Nową”, „Kultura”* (Paryż) 1981.
- Zakazana literatura: rozmowa z przedstawicielami Komitetu Kultury Niezależnej*, [w:] G. Nawrocki, *Struktury nadziei*, Warszawa 1988.
- [Zieliński J.] Kowalski J., *Leksykon polskiej literatury emigracyjnej*, Lublin 1989.

Summary

LITERATURE PUBLISHED IN EXILE BY THE UNDERGROUND PRESS.

A BIBLIOGRAPHICAL RECONNAISSANCE

The article investigates the presence of literature published in exile by the Polish underground press, emphasizing the fundamental role of bibliography in documenting it (e.g. works by Zabielska, Czachowska, Dorosz, Kandziora). The author demonstrates that the most commonly published writers were Cz. Miłosz (especially after he won the Nobel Prize), J. Mackiewicz and W. Gombrowicz. The article also indicates the discrepancy between their popularity in the underground press and the results of the poll done by “Wiadomości” [“News”] in 1959. Moreover, it draws attention to the significance of the underground press for disseminating world literature written in exile (e.g. Solzhenitsyn’s or Kundera’s) through reprints. The conclusion of the presented research is that bibliographies provide a fascinating source of study. (WK)

Keywords: literature written in exile, underground press, bibliography, censorship, literary reception.

Streszczenie:

W tekście podjęto badania nad obecnością literatury emigracyjnej w drugim obiegu, podkreślając fundamentalną rolę bibliografii w jej dokumentacji (np. prace Zabielskiej, Czachowskiej, Dorosz, Kandziory). Autorka wskazuje, że Cz. Miłosz (szczególnie po Noblu), J. Mackiewicz i W. Gombrowicz byli najczęściej publikowanymi pisarzami. Zaznaczono również rozbieżności między ich popularnością w drugim obiegu a wynikami plebiscytu „Wiadomości” z 1959 r. Ponadto podkreślono rolę drugiego obiegu w prezentowaniu światowej literatury emigracyjnej (m.in. Sołżenicyn, Kundera) poprzez przedruki. Konkluzją zaprezentowanych badań jest stwierdzenie, że bibliografie pozostają cennym źródłem badawczym.

Słowa kluczowe: literatura emigracyjna, drugi obieg, bibliografia, cenzura, recepcja literacka.